

РОЗРЯД ЗБІРНИХ ІМЕННИКІВ У КОНТЕКСТІ КАТЕГОРІЇ ЧИСЛА ЯК ВИЯВ СЕМАНТИКО-ГРАМАТИЧНОЇ АСИМЕТРІЇ

У статті схарактеризовано специфіку збірних іменників, проаналізовано вияви неспівмірності граматичної форми граматичному значенню цих іменників, визначено причини виникнення семантико-граматичної асиметрії.

Ключові слова: семантико-граматична асиметрія, форма, значення, категорія числа, іменник.

Мороз Т.Ю. Разряд собирательных существительных в контексте категории числа как проявление семантико-грамматической асимметрии. В статье представлена характеристика специфики собирательных имен существительных, проанализированы случаи несоответствия грамматической формы грамматическому значению этих существительных, определены причины возникновения семантико-грамматической асимметрии.

Ключевые слова: семантико-грамматическая асимметрия, форма, значение, категория числа, имя существительное.

Moroz T.Yu. Collective nouns in the context of the category of number as an expression of the semantic-grammatical asymmetry. The specific features of the collective nouns are characterized, cases of disparity between the form and the meaning of the above mentioned nouns are analyzed, reasons for the appearance of semantic-grammatical asymmetric phenomenon are found out.

Keywords: semantic-grammatical asymmetry, form, meaning, category of number, noun.

Морфологічна категорія числа іменників завжди становила особливий предмет уваги лінгвістів (П.Ф. Фортунатов та його послідовники, А.А. Залізняка, І.Г. Милославський, О.К. Безпояско, О.В. Бондарко, В.В. Виноградов, І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, В.І. Дегтярьов, А.П. Загнітко, І.Г. Матвіяс, Й.П. Мучник та ін.).

У сфері морфологічної категорії числа не існує прямої кореляції між семантикою та формою на рівні системи, що вказує на існування семантико-граматичної асиметрії.

Говорячи про причини виникнення асиметрії у сфері морфологічної категорії числа іменників, підтримуємо позицію Н.Г. Озерової, яка головним чинником у цих процесах уважає тісну взаємодію граматики та лексики: «Число іменників належить до тих морфологічних категорій, які найбільш тісно пов'язані з лексикою. Це стосується як можливості утворення словоформ однини та множини від іменників, що належать до різних лексико-граматичних розрядів, так і процесу лексикалізації певних форм, характеру участі категорії числа в розвитку семантичної структури субстантивів» [1: 33].

Мета статті – проаналізувати специфіку збірних іменників щодо вираження категорії числа, виявити випадки семантико-граматичної асиметрії у сфері морфологічної категорії числа збірних іменників, визначити причини виникнення та способи її компенсації з урахуванням сучасних тенденцій розвитку морфологічної системи української мови.

Семантика збірності в українській мові, як відомо, має цілий комплекс засобів вираження, формуючи в такий спосіб функціонально-семантичне поле збірності, досліджуване в різних аспектах багатьма лінгвістами (К.С. Аксаков, І.К. Білодід, В.А. Богородицький, Л.А. Булаховський, Ф.І. Буслаєв, В.В. Виноградов, А.Н. Гвоздьов, К.Г. Городенська, В.І. Дегтярьов, І.Е. Єселевич, І.І. Ковалик, Б.Н. Кулик, М.В. Леонова, І.Г. Матвіяс, О.П. Моспан, О.П. Петровська, В.А. Плотникова, Л.І. Фролова та ін.). При вивченні цього поля лінгвісти звичайно виокремлюють групи іменників, які виражають семантику збірності в межах словоформи лексично (*народ, натовп, отара* тощо) та словотвірно (*людство, козацтво, парубота, молодь, юнь* тощо). Сутність збірної семантики визначається при цьому як «інтерпретація певної множини як цілісної, нечленованої сукупності однорідних предметів» [4: 473].

Зацікавлення з боку граматистів завжди більшою мірою було спрямоване на іменники останньої групи, які виражають збірність за допомогою спеціальних словотворчих засобів, що додаються до основ конкретних іменників або деяких прикметників. Це пояснюється тим, що вони вирізняються своєю граматичною поведінкою. На відміну від інших іменників із семантикою збірності, які здатні утворювати корелятивні числові пари, пор.: *Вигляд хлопці мають безжурний, руки вільно лежать на плечах один в одного, — така славна вийшла група* (О. Гончар); *Акція в цьому напрямку вже почалась: з розбиття нас на воюючі між собою політичні групи* (У. Самчук), вони представлені в мові лише формою однини, тобто репрезентують формальний клас іменників *singularia tantum* на рівні категорії числа. При цьому іменники цієї групи абсолютно позбавлені здатності утворювати корелятивні пари множини. На думку дослідників, у цьому разі саме семантика збірності впливає на специфічну граматичну характеристику іменників [3: 157], у зв'язку з чим іменники такого типу можуть бути виділені як окремий лексико-граматичний розряд [2: 156–170].

Надання іменникам зазначеної групи статусу лексико-граматичного розряду в цілому не викликає заперечень, оскільки є очевидним, що саме семантична своєрідність іменників цієї групи визначає їх поведінку на рівні морфологічної категорії числа. Однак теза про те, що саме семантика збірності відіграє при цьому визначальну роль, видається суперечливою. Цей сумнів породжений тим, що в мові наявні іменники, структуровані семантикою збірності, які, однак, послідовно реалізують числові значення категорії числа, пор.: *стадо / стада, плем'я / племена*. Іншими словами, семантика збірності не може бути визнана тим основним чинником, що стає на заваді реалізації значень числа. Необхідно знайти той семантичний компонент, який дійсно визначає граматичну специфіку збірних іменників на рівні категорії числа. Пошуки в цьому напрямку проводились у вітчизняному мовознавстві. Успішно можна вважати спробу Д.І. Руденка [6: 182]. Дослідник переконливо доводить, що справжньою причиною абсолютної нездатності іменниками збірного розряду співвідноситися зі значенням множини, а відтак і втворювати форми множини, є наявність у їх структурі оцінних зна-

чень [6: 149–192]. Як відомо, на наявність якісної семантики в структурі збірності вказував ще О.О. Потебня [5: 36].

Таким чином, виокремлення збірних іменників певних словотвірних типів у лексико-граматичний розряд має здійснюватися з чіткою вказівкою на наявність у їх семантичній структурі не лише семи ‘сукупна множинність’, а й семи ‘оцінка’, яка й впливає визначальним чином на їх граматичну поведінку – існування лише у формі однини.

Отже, іменники розряду збірних є виявом асиметричного співвідношення семантики та граматики на рівні морфологічної категорії числа. Їх асиметричність виявляється в тому, що вони, репрезентуючи значення збірності (сукупної множинності предметів), яке цілком симетрично може співвідноситися з категорійними числовими значеннями однини та множини, не реалізують цієї можливості. Причину цього слід убачати в тому, що семантика збірності ускладнюється іншими додатковими компонентами змісту – оцінними. Характер оцінності в різних ЛСГ іменників розряду збірних, як засвідчує ґрунтовний аналіз Д.І. Руденка, неоднорідний і зумовлений значущістю осмислюваних крізь призму збірності характеристик і ознак предметів [6: 173–175]. Тому збірні іменники, з одного боку, зближуються з іменниками розряду абстрактних, а з другого – розряду речовинних, пор.: *людство – кукурудзиння*.

Форма однини, у яку втілюються іменники розряду збірних, є результатом першопочаткового осмислення множини предметів як цілісності, певного нового предмета дійсності, що може бути виділений як одиничність. У цьому плані вона має багато дотичного зі значенням однини збірних іменників на зразок *гурт, армія*. Саме завдяки наявності такого семантичного компонента можливим стає утворення корелятивних форм множини від іменників розряду збірних, пор.: *братія / братії, адміністрація / адміністрації, вишняк / вишняка, інструментарій / інструментарії*, проте це має місце лише в окремих випадках. Із цього приводу Д.І. Руденко цілком слушно зауважує, що «так чи інакше, проте, є реальністю загальна семантична тенденція до репрезентації як окремих, “особливих” об’єктів лише деяких множинностей» [6: 182]. У більшості ж випадків, особливо за умови активності оцінних значень, які пересильють збірність, утворення множини стає абсолютно неможливим, пор.: *?людства, ?козацтва, ?татарви, ?молоді, ?офіцерні, ?звіроти*.

Семантика сукупності збірних іменників усе ж не лишається індивідуальною до певного кількісного маркування, що репрезентується на синтаксичному рівні як за допомогою атрибутивних слів, так і за допомогою кількісних числівників: *Фесько копірнув куц калачика: «Гаддя та вузів там в руїнах Євдокимової хати! Та здоровенні!..»* (І. Сенченко); *Козацтва, як того макового цвіту. Аж за очі бере. Самої кінниці тисяч кілька, може, шість, як не більше. Подумайте!* (Б. Лепкий); *Погадайте, дванадцять тисяч нашого козацтва вкинуто тому Молохові в зуби* (Б. Лепкий).

Існування іменників розряду збірних лише в однині передбачає обов’язкове набуття ними якогось зі значень роду. Як засвідчує аналіз, мар-

кування морфологічних одиниць зі значенням збірності тим або іншим родом не мотивоване: вони можуть бути представлені всіма трьома родами, незалежно від родової належності та значення статі мотивуючого слова. Індиферентність збірності до семантичного компонента категорії роду, забезпеченого значенням істоти, може бути пояснена тим, що актуалізація якісно-оцінного значення, яка має місце при витворенні збірних понять, вимагає нейтралізації своєрідного якісно-оцінного значення, яким є значення істоти. Тут доречно зауважити, що нейтралізація значення істоти у формах множини конкретних іменників також пов'язана з появою в них значення збірності.

Отже, сутність семантико-граматичної асиметрії на рівні іменників розряду збірних слід убачати в тому, що вони, потенційно маючи можливість співвідноситися зі значеннями числа, як і інші іменники збірної семантики, абсолютно не здатні цю можливість реалізувати через активізовану оцінну семантику, яка «закріплює» їх лише за однією формою – одиною. У такому вимірі збірні іменники протистоять усім іншим лексико-граматичним розрядам іменника, які здатні за певних умов формувати повну числову парадигму. Оцінність, окрім накладення обмежень на збірні іменники в плані реалізації числових значень, впливає також на нейтралізацію семантики істоти, що виливається в перетворення категорії роду на рівні збірних іменників у цілком формально-граматичну класифікацію.

Проведене дослідження дозволяє узагальнити основні результати у таких висновках: іменники розряду збірних завжди репрезентовані формою однини, яка «пуста» щодо семантики однини категорії числа. Тобто тут семантико-граматична асиметрія виявляється в семантичній «пустоті» числової форми. Цей вияв асиметрії можна вважати крайнім у співвідношенні семантики і граматики на рівні категорії числа: збірні іменники, на відміну від абстрактних і речовинних, не здатні набувати корелятивних форм числа ні за яких умов, окрім поодиноких специфічних випадків. Чинником, що стоїть на заваді функціонуванню іменників розряду збірних як іменників із повною числовою парадигмою, є наявність у їх структурі оцінних значень.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Аналитические** конструкции в языках различных типов / АН СССР. Ин-т языкознания. – М. ; Л. : Наука, 1965. 2. **Бондарко А.В.** Теория морфологических категорий / А.В. Бондарко ; отв. ред. С.Д. Кацнельсон. – Л. : Наука, 1976. 3. **Виноградов В.В.** Русский язык. Грамматическое учение о слове / В.В. Виноградов – М.-Л. : Учпедгиз, 1947. 4. **Лингвистический** энциклопедический словарь / [гл. ред. В.Н. Ярцева]. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. 5. **Потебня А.А.** Из записок по русской грамматике / А.А. Потебня. – Т. III. – М. : Учпедгиз, 1968. 6. **Руденко Д.И.** Имя в парадигмах «философии языка» / Д.И. Руденко. – Харків : Основа, 1990.